

IV

ЖИВ-ЖИВ!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою...

Забереться, було, у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками у малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злomu, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не найняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Я вже й сама думаю, — каже Оришка. — Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його... І з дітьми він не поводить, як другі, — усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказує Мотря. — Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його найняти, — хоч би менше з'їжі... все б таки хоч на одержину зосталося!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А збирайся лишень, Чіпко, на завтра у найми, — каже, вернувшись увечері, Мотря. — Годі дома сидіти та хліб переводити — пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі недостачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Прийняв його Бородай на зиму за харч та одержу. Вернулася Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувався!

— А може, звикне... Дай-то боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка у Бородая. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як, і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпко, загороду почисть». А Чіпка піде на тік, забереться у ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка, — узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару у покришку та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче, — уже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка умовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому у рот води наливо... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Найняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна — і знобу швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немоцний, та ще захорував до того, — так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота та й загадався... «Куди його?!» До роду — близького нікого, а далекий — у панській роботі... Прийшлося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку у царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасачем. І — диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба у торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде у царину, до землянки, дождати, поки збереться отара. Приходить. У діда усе ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягнувши передні лапи, положив на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе нехотя голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини — починає снідати. Тим часом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травицю.

Ось приходить і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не краших, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знать, та ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчиси; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сідає й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі — чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом...

От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тут?

— Тут.

— А що ж це овець так мало?

— Згонять.

— А ви снідаєте?

— Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом уміюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палко-рожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою... Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче у огні, — замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи, — так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець — потемніє й насупиться її зелений убір; затихне вітрець — убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на гирлизі, висить торба з хлібом та свита — на случай негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід. Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорнохлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

— Агу-у... тю-у-у! — гукнув дід. — Треш-тереш-треш! Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота у царині — і тихо-помалу, поскилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує — то «бе-е!», то «ме-е!», — кахикає, як зимою старі баби на печач, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізнулась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшної пилюги, що до самих печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху, — пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори впливати — грало, усміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси, — і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хавав-» кали та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде збоку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? що гадає? — Нічого він не думає, не гадає... Він прислухається, що діється у його в серці, в душі... Хочє збагнути — і забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо...

Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає уперед ногу за ногою — не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу. Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм — вівці розскочились, розсипались по зеленому полю...

— Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі утрьох під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати... Грицько, чи присів, чи ні — вже, дивись, опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, триндикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні хмарочки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне у тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? — дума Чіпка. — Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

— Діду!

— А що, сину?

— Що там?

— Де?

— У небі?

— Бог...

Заду мається Чіпка... Дивиться у небо, — йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, є там люди?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там бог святий, янголи його та душі праведні...

— А хіба хто там був?

— Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!..

Дід, поснідавши, молився богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці. — Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один бог милосердний держить нас на світі; а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травичку зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, усе... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знуцаємося, — ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а у мене ні сього, ні того... заріжу, мовляв, брата, — добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде!.. Лихий його путає — він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна, — думає він, — бо вона мене біла малого,

вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не біла; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — не їдь на барані — гріх! А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані їздить? — питає дід. — Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти їх надрав? — питає дід, не підводячи голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько та й висипав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови.

Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-жив! — гукає Грицько та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: жив-жив!» — подумав Чіпка та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути, — у одній руці зостався тулубець, а в другій — голівка.

— А що — жив! а що — живі! — кричить Чіпка...

— А що — жив! а що — жив!.. — вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні голівки та тулубці...

— От тепер можна й герлигою, — каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят у купу й почали періщити, як снопи молотити... Не зосталось горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

— Ходім ще драти, — каже Грицько: — там ще є.

— Ходім, — згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питає дід. — Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не зайняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув. Хлопці побігли.

— А хіба жиди Христа мучили? — питає на бігу Чіпка.

— Жиди ж... А горобці сиділи та кричали: жив-жив! Щоб ото ще мучили...

— Ну, тепер же мені не попадайся ні один жид! — нахваляється Чіпка. А очі, як у того вовченяти, горять...

— Е-е! Жидам ти нічого не зробиш, — каже Грицько, — вони здорові... А жиденятам можна бебехи надсадити! Я вчора одного бив-бив та ще й пейси вирвав...

— Йй-богу?

— Йй-богу.

— От, коли б я піймав! ...Я б йому голову скрутив, як горобеняті!

Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі — поскручувавши голови, били герлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

— Ач, як угріло! — обізвався він, підсуваючи свиту під вербу, у холодок. — Ану, ще понюхаємо та заграємо... Хлопці, видно, десь горобців деруть... — Дід понюхав. — А-а... та й добра ж! — промовив, чхнув і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге — і зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира, — тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завищало — та й стихло... вдруге... втретє... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посихляла вниз голови, немов слухала того плачу тяжкого... От знову сопілка замовкла. Трохи перегода тихий регіт крізь сльози стиха веселив поле; далі — дужче... дужче... сльози сохли... регіт замирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

— То дід гра, — каже Чіпка. — Ходім до його!

— Ходім.

Побігли.

— А, мабуть, час, хлопці, й овець напувати! — зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг, — де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарапудилась, сипнула вбік — аж до Грицька повалила; Лиско майнув за вовком, Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки, — покинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув, що Лиско гавкав на вовка, й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко...

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднували... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав па сопілці... Так — аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, і кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався у землянці до другого ранку.